

І.В. Сапожников

ВЕЛИКА АКАРЖА ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПАМ'ЯТОК СЕРЕДНЬОГО ЕТАПУ ПІЗНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ АЗОВО- ПРИЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ

На основі детального аналізу геологічних і палінологічних матеріалів, а також ізотопних дат розглянуто проблеми датування пам'яток середнього етапу пізнього палеоліту степової зони Північного Причорномор'я і Приазов'я. Запропоновано періодизацію цього етапу, уточнену і обритувану на базі стратиграфічної схеми М.Ф. Веклича.

Серед пізньопалеолітичних поселень України одним із найяскравіших і ретельно вивчених П.Й. Борисковським та автором статті є Велика Акаржа, розташована поблизу м. Іллічівськ. На стоянці було проведено детальні геологічні та палінологічні дослідження¹, що дає змогу датувати її доволі точно, навіть за відсутності ізотопних дат. Актуальність статті полягає в тому, що датування поселень середнього етапу пізнього палеоліту Північного Причорномор'я й Приазов'я досі залишається проблематичним питанням, яке істотно заважає створенню загальної періодизації та культурно-історичної інтерпретації пізнього палеоліту означеного регіону.

Передусім слід зауважити, що в історіографії існує значна кількість загальних і регіональних схем періодизації пізнього палеоліту Східної Європи, України, Криму та окремих районів азово-причорноморських степів, запропонованих різними вченими. У межах цієї статті, на жаль, неможливо їх проаналізувати, але підкреслимо, що перші результати викладених нижче досліджень було опубліковано ще у 1992—1995 рр.² З того часу наші висновки щодо датування Великої Акаржі та різних аспектів періодизації та культурно-історичної інтерпретації пізнього палеоліту степової історико-культурної області неодноразово використовували, проте далеко не всі автори коректно посилалися на наші праці³, а деякі не посилалися взагалі⁴.

Велика Акаржа. Під час відкриття поселення і його досліджень у 1955—1993 рр. А.М. Кремером, М.Ф. Векличем, В.Ф. Петрунем та авторами розкопок було описано близько 30 геологічних розрізів. Одним з найінформативніших виявився розріз південно-східної стінки розкопу Г 1991 р., який і був детально вивчений В.Ф. Петрунем. Наведемо опис стратиграфії у скороченому вигляді.

1. Техногенний чорноземний перевал темно-сірого кольору. Консистенція тверда, підшва відносно рівна. Товщина до 0,55 м. tQIVh.

2. Голоценовий чорноземний горизонт, репрезентований південним чорноземом з типовими підгоризонтами Н і Нр. Загальна товщина до 0,5 м. eQIVh.

3. Палео-сірий дисперсногумований суглинок алевропелітової структури. Текстура дрібнокомкуватогоріхувата, кривля неяснофестончаста, підшва нерівна. Товщина 0,2—0,3 м. Ph одночасно причорноморський лес — рс. Скоріше за все, принаймні у нижній частині, слід зіставити з ранньопричорноморським горизонтом v,dQIIIрс₁.

4. Лес бурувато-палевий (суглинок лесоподібний легкий — середній), структура алевритова. До глибини 0,2 м від покрівлі наявні крихкі стяжіння «білозірки» діаметром до 2 см. Нижні 5—10 см розрізу лесу за повної відсутності біло-

зірки характеризуються слабо-рожевим відтінком. Підшва нерівна. Товщина 0,3—0,4 м. Ранньопричорноморський горизонт — $v, dQI\text{Pr}_1$.

5. Глина червоно-бура, пелітової структури, напівтвердої консистенції, дрібнотріщинувата, із фестончастими підшовою і покрівлею. Товщина до 0,6 м. $eN_2^3 - N_2p_n$.

6. Глина оливково-зелена з фестончастою покрівлею, із включеннями червоно-бурої глини, пелітової структури. Товщина до 0,7 м. N_2p_n .

7. Вапняк понтичний, раковинно-детритусовий, бурувато-жовтий, із заповненням каверн глинистим матеріалом. Прокопана товщина до 0,1 м. $N_2^1p_n$.

Низка польових спостережень свідчить про те, що палеолітичний культурний шар залягав на межі горизонтів 3 та 4 або трохи вище. Отже, час його відкладення, за М.Ф. Векличем, — останні етапи формування ранньопричорноморського лесу (p_1^1) (рис. 1).

Звернемося до палінологічних матеріалів, отриманих С.І. Медяник. Наведемо дані лише для лесових горизонтів 3 і 4, які безпосередньо пов'язані з культурним шаром поселення.

Горизонт 4. У паліносpekтрах зразків вміст пилку дерев і кущів сягає 22, а пилку трав'яних рослин — 78 %. У той час відбувалося розширення ареалу ксеротичних степів з істотною кількістю ксерогалофільної рослинності маревих та полину з домішками злаків, мезофільного різнотрав'я. Поодинокі знахідки пилку подорожника. У складі лісових ділянок незначною була роль широколистих дерев (зникає граб, пізніше ліщина). Головною породою, що утворювала ліси, у той час була береза з домішкою сосни. На берегах річок траплялися верба й вільха. Зміни складу рослинності протягом відкладення цього шару були зумовлені похолоданням та посушливістю клімату.

Горизонт 3. У паліносpekтрах зразків цього горизонту помічено різке зменшення вмісту пилку дерев і кущів до 6 % та збільшення

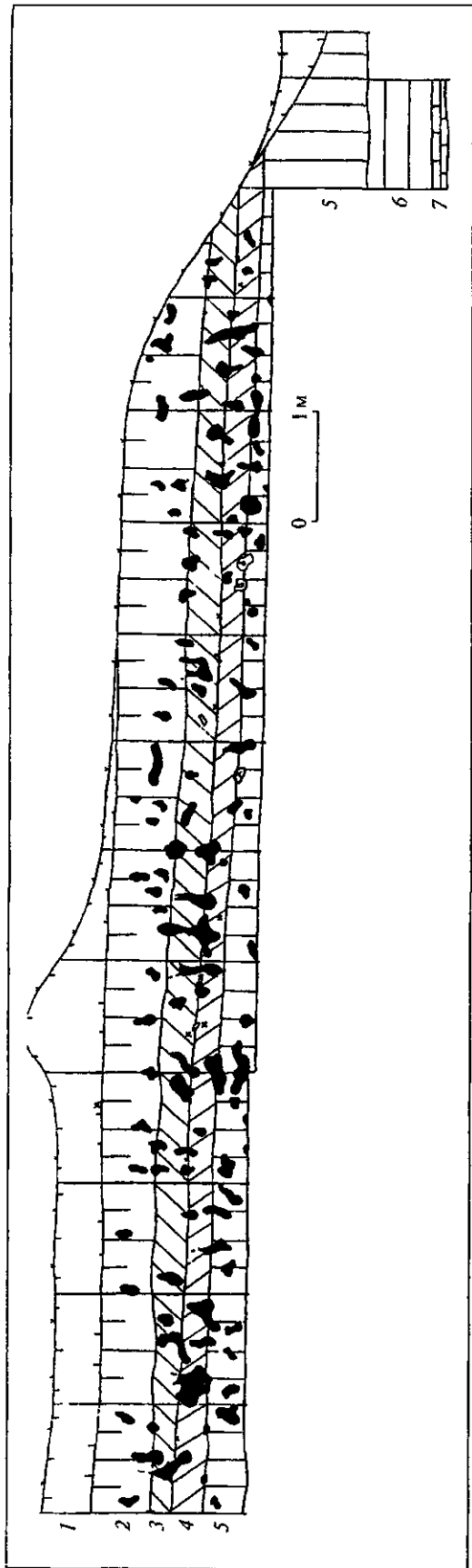

Рис. 1. Велика Акаржа. Розріз південно-східної стінки розкопу Г 1991 р. (пояснення у тексті)

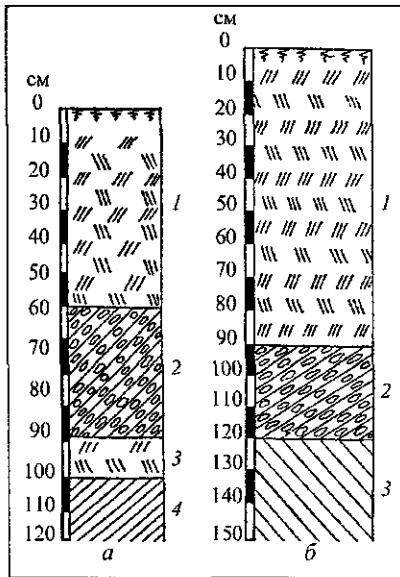

Рис. 2. Літологічні розрізи поселень: а — Анетіака I: 1 — ґрунт; 2 — лісоподібний суглинок; 3 — похований ґрунт (?); 4 — ліс; б — Анетіака II: 1 — ґрунт; 2 — делювіальний суглинок; 3 — делювіальний суглинок з карбонатними включеннями («білозірка»)

вмісту пилку трав й кущиків до 94 %. У той час абсолютно домінували ксеротичні степи. Разом з маревими зростає роль полину з домішкою злаків і різкотрав'я. Дещо збільшилася кількість цикорієвих. Рідкі лісові ділянки склалися переважно з берези та сосни. Іноді у низинах росли вільха та ліщина. Зрідка траплялась ефедра — ксерофільна або напівксерофільна рослина, яка в наш час відома у пустелях, напівпустелях, степах, на скелястому ґрунті або на засолених ґрунтах берегів морів. Ліси склалися переважно з сосни та берези, серед якої визначені й карликові види. У той час серед трав збільшилася кількість видів сімейств айстрових,

цикорієвих, гвоздичних, в'юнкових та ін. Наявність карликових видів берези на основі даних щодо місць їх реликтового знаходження дає змогу припустити, що середньосічневі температури були близькі до -7°C , а середньолипневі — до $+12^{\circ}\text{C}$. Протягом формування горизонту посилилась аридизація. У другій половині періоду відбулося певне поліпшення клімату, що сприяло «переселенню» з рефугіумів деяких широколистих дерев — в'язу, ліщини, вільхи.

Загалом у зразках з обох стратиграфічних горизонтів простежено лише незначний вміст пилку так званих рудеральних і антропохорних рослин (подорожника, гірчака, чорного пасльону, кропиви та ін.), які зазвичай свідчать про інтенсивну господарську діяльність людини на довгочасних палеолітичних поселеннях⁵.

Як бачимо, для обох горизонтів були характерні дуже холодні, навіть суворі кліматичні умови, але найбільше похолодання відмічено за пилком та спорами з найнижчого зразка горизонту 3. Цим фактом підтверджується припущення В.Ф. Петруня щодо датування цього горизонту ранньопричорноморським часом і на основі геологічних та палінологічних даних дає змогу датувати культурний шар Великої Акаржі максимумом вюрмського (валдайського) зледеніння⁶.

Згідно зі стратиграфічною схемою Веклича, причорноморський горизонт у цілому датується від 22 до 10 тис. років потому (далі — ВР). За наявності повного розрізу він зазвичай репрезентований трьома підгоризонтами: $р\check{c}_1$ — леси, $р\check{c}_2$ — похований ґрунт або ґрунти і $р\check{c}_3$ — леси⁷. Отже, слід мати на увазі, що на Великій Акаржі розріз причорноморського горизонту явно неповний, зокрема там немає жодного похованого середньопричорноморського ґрунту $р\check{c}_2$ і, ймовірно, повністю або частково відсутні леси підгоризонту $р\check{c}_3$. Спробуємо уточнити датування культурного шару пам'ятки за аналогіями зі стратиграфічними розрізами інших поселень регіону.

Передусім проаналізуємо геологію тих пам'яток степової смуги, для яких є радіовуглецеві дати, але спочатку звизимо коло наших пошуків. Це можливо, оскільки середньопричорноморський похований ґрунт (ґрунти) $р\check{c}_2$ дослідники найчастіше пов'язують з так званим інтерстадіалом «ласко» західноєвропейської схеми А. Леруа-Гурана та ін. Як вважають провідні фахівці з геохронології, його можна датувати в межах від 17—16,5 до 15,5 тис. років ВР⁸, що непогано корелюється з археологічними даними щодо Східної Європи⁹. Згідно з тими самими матеріалами, так звана осташківська стадія розвитку останнього зледеніння, з якою слід зіставляти ранньопричорноморський підгоризонт $р\check{c}_1$, почалася близько 24 тис. років ВР, а її пік припадав на 20—18 тис. років ВР¹⁰. Отже, пам'ятки середнього етапу пізнього палеоліту азово-причорноморських степів мають бути пов'язані з ранньопричорноморським горизонтом лесової формації України за схемою Веклича і датуватися в інтервалі від 24—22 до 18—17 тис. років ВР¹¹.

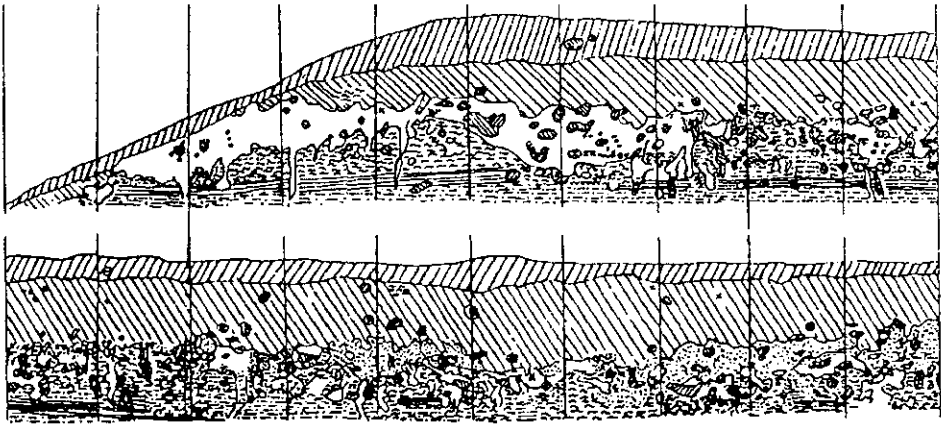

Рис. 3. Анетівка II. Поперечний розріз через східну частину поселення

Анетівка II. Розглянемо літологію цього поселення, для якого отримано п'ять ізотопних дат, чотири з яких маркують проміжок часу від 18,04 до 19,09 тис. років ВР¹². Спочатку Г.І. Іванов навіть таку стратиграфію пам'ятки.

1. Сучасний ґрунт чорноземного типу (гл. 0—0,9 м).
2. Делювіальний, дуже щільний світло-сірий суглинок (гл. 0,9—1,2 м).
3. Делювіальний суглинок жовтого кольору із включеннями карбонатних стяжін (білозірка) (гл. 1,2—1,5 м і нижче).

Культурний шар «завислий», але основну масу знахідок (70 %) у розкопі 1976 р. було виявлено в другому і у верхній частині третього літологічних горизонтів (рис. 2, б)¹³. Пізніше дослідники опублікували більш детальний розріз Анетівки II, який суттєво відрізняється від попереднього (наводимо в скороченому вигляді).

1. Сучасний ґрунт. Товщина до 1 м, іноді більше. Чітко розділяється на два горизонти: а) чорнозем темного кольору, товщина 50—60 см; б) суглинок сірого кольору, дрібноструктурний, трохи піскуватий. Товщина 40—70 см.

2. Лесуватий суглинок світло-коричневого кольору. Делювій дрібноструктурний, місцями кальцинований, з крупними карбонатними включеннями. Товщина сильно змінюється, місцями до 10 см. На окремих ділянках у цей горизонт наміті підстилаючі елювіальні відклади. Товщина до 50 см. У нижній частині горизонту залягає основна маса кременів та фауни.

3. Суглинистий світло-палевий прошарок. Структура крихка, дрібногрудкувата, місцями дещо кальцинована. На деяких ділянках не простежується, оскільки повністю знищений промивинами. Місцями виявлений у вигляді палевих делювіальних суглинків. Товщина сягає 5 см. Із цим прошарком пов'язана більшість фауністичних знахідок.

4. Елювіальні відклади світло-зеленого кольору. Структура і колір неоднорідні. На окремих розрізах розкопів та шурфів зеленуваті суглинки всіяні білуватими і світло-зеленими плямами та прошарками різних розмірів, іноді плями сягають діаметра 30—40 см. Шар місцями сильно кальцинований. Товщина горизонту 50—60 см.

5. Пісок білий дрібнозернистий, у верхній частині якого простежуються шарові глинисті відклади. Останні строго горизонтальні дрібноструктурні (рис. 3)¹⁴.

Отже, культурний шар Анетівки II пов'язаний з нижньою частиною світло-сірого і з верхньою частиною жовтого суглинків (горизонти 2 і 3 за Г.І. Івановим), що практично збігається з геологічною позицією Великої Акаржі. Виходячи з літології та ізотопного датування обидва горизонти Анетівки II можна зіставити лише з ранньопричорноморським лесовим підгоризонтом р_{с1}, причому більш ранні та більш пізні четвертинні відклади відсутні на обох поселеннях. Підкреслимо, що на Великій Акаржі й Анетівці II (нерозмита промивинами ділянка) культурний шар залягав не в найнижчій частині причорноморського лесу, отож між початком цього періоду та часом існування обох пам'яток існу-

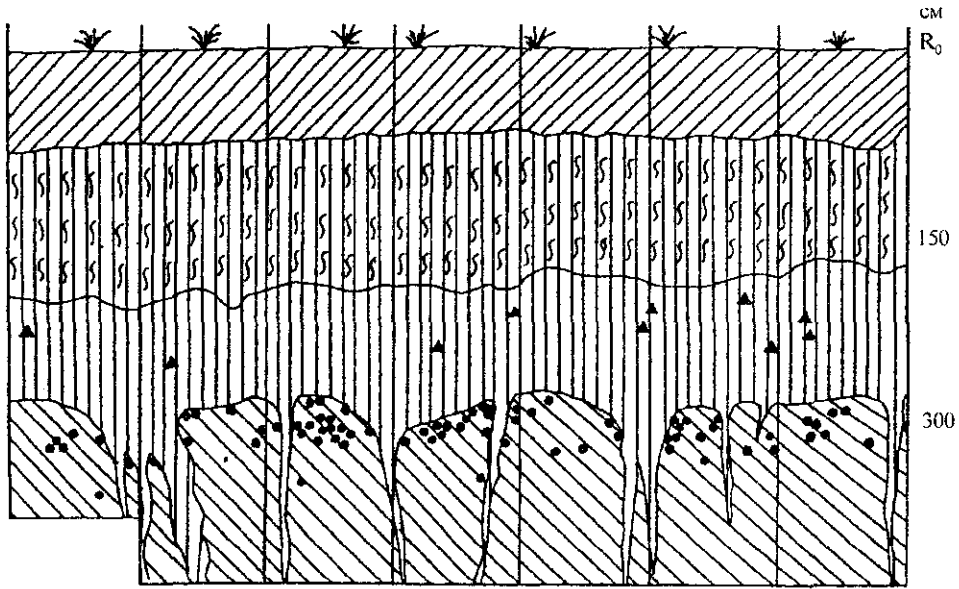

Рис. 4. Ворона-3. Профіль східної стінки розкопу 1992 р.

вала певна хронологічна перерва. Така пряма аналогія геологічній позиції Великої Акаржі дає усі підстави датувати її часом, синхронним Анетівці II.

Додаткові підстави для такого висновку дає палинологія Анетівки II. На жаль, результати цих досліджень повністю ще не опубліковані, проте Р.Я. Арап дійшла висновку, що поселення існувало у період максимуму останнього ошашківського похолодання (18—19 тис. років BP), коли на Побужжі переважали перигляціальні степи з острівними лісами у долинах рік та балок, що склалися з сосни, берези (пухнастої, бородавчастої й кушової) дуба, граба і в'яза¹⁵. Неважко помітити, що характеристики рослинності поблизу Великої Акаржі й Анетівки II дуже подібні, але можливо, що навколо другої з них існувало дещо більше холодолюбних видів флори. Проте і таке спостереження не суперечить наведеному висновку, тому що Анетівка II розташована дещо північніше від Акаржі — 160 км на північний схід.

Таким чином, обидва поселення можна визнати синхронними і датувати близьким часом, а саме 19 тисячоліттям BP (17—16 тис. років до н. е). Перевіримо цей висновок матеріалами інших пам'яток.

Сагайдак I. Розташований на р. Інгул і пов'язаний с лесовими відкладами. Його нижній культурний шар більш-менш надійно датовано двома ізотопними датами — 21, 24 і 20,3 тис. років BP¹⁶. Наведемо стратиграфію пам'ятки.

1. Сучасний ґрунт. Освітлений чорнозем зі значними домішками піску. Трапляються уламки гнейсу розмірами 3—30 см. Товщина до 48 см.

2. Сірий суглинок (перехідний шар). Супіщаний шар, в якому уламки гнейсу практично відсутні. Товщина до 25 см.

3. Коричневий суглинок, у нижній частині освітлений. Товщина до 40 см.

4. Темний прошарок темно-коричневого супіщаного суглинку (1—3 см), зверху та знизу перекритий шаром білуватого кальцінованого супіску.

5. Світло-коричневий суглинок із включеннями у вигляді окремих лінз седиментованих утворень. Нижче жовтіє і поступово переходить у жовтий суглинок (товщину не зазначено. — *І.С.*).

6. Жовтий супіщаний дрібноструктурний суглинок, поступово переходить у супісок. На рівні культурного шару (нижнього палеолітичного, що залягає в цьому горизонті на глибини 2,55—2,60 м; товщину горизонту 6 також не зазначено. — *І.С.*) простежуються дрібні вкраплення чорного і червоного кольору¹⁷.

Як бачимо, стратиграфія цієї пам'ятки доволі суттєво відрізняється від описаних раніше. Ідеться про її більшу повноту, яка виявляється у значній товщині

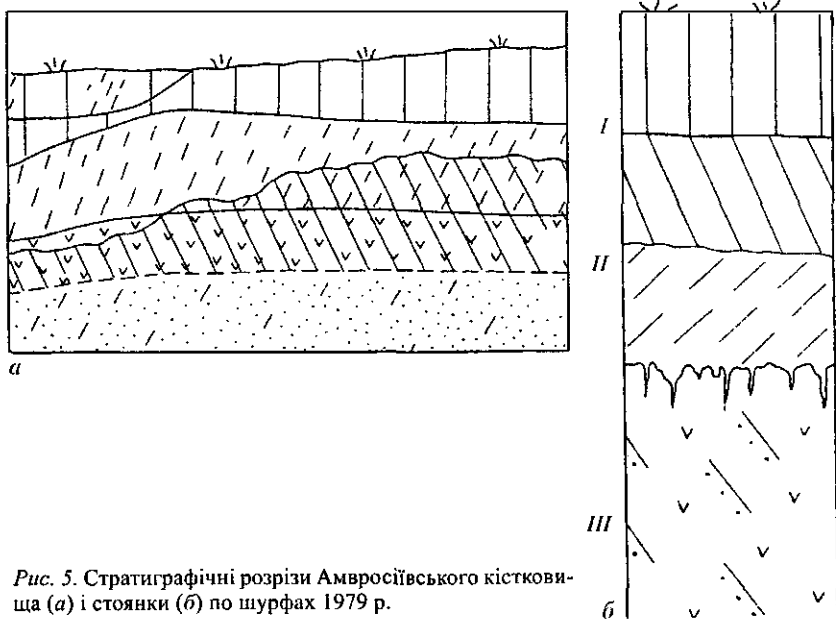

Рис. 5. Стратиграфічні розрізи Амвросіївського кістковища (а) і стоянки (б) по шурфах 1979 р.

лесів, а також у наявності горизонту та прошарку коричневих суглинків (горизонти 3 і 4). Останні, хоча й обережно, можна зіставити з середньопричорноморськими похованими ґрунтами $р\check{c}_2$. Виходячи з цього й ізотопних дат нижнього культурного шару літологічні горизонти 5 і 6 Сагайдака I треба пов'язати з ранньопричорноморським підгоризнтом лесів $р\check{c}_1$. Такий висновок, у свою чергу, дає надійну підставу для датування нижньої межі аналогічних (третіх) горизонтів Великої Акаржі й Анетівки часом до 21—22 тис. років ВР або дещо раніше.

Анетівка I. Літологія поселення, розташованого на відстані лише 200 м від Анетівки II, є доволі інформативною, особливо в контексті даних стратиграфії Акаржі, Анетівки II і Сагайдака I. Г.І. Іванов навів такий опис (рис. 2, а).

1. Сучасний ґрунт, добре гумусований, від темного до чорного кольору, у нижній частині сірувато-жовтий (гл. 0—0,6 м).

2. Лесуватий суглинок сірувато-палевого кольору, щільний, з великою кількістю карбонатних стяжінь (білозірка) (гл. 0,6—1,0 м).

3. Еолово-делювіальний горизонт жовто-палевих лесуватих суглинків з виразною стовпчастою структурою, що нагадує похований ґрунт. Карбонатні стяжіння трапляються рідко (гл. 1,0—1,1 м).

4. Лес світло-жовтого кольору (гл. 1,1—1,3 м і нижче).

Культурний шар «завислий», найбільшу щільність знахідок відмічено на глибині 0,6—1,0 м у горизонті 2 (рис. 3)¹⁸. Не зупиняючись на подробицях інтерпретації та датування пам'ятки¹⁹, зазначимо, що виходячи зі стратиграфії, а також ізотопних дат вищеописаних поселень горизонт 3 Анетівки I можна досить впевнено пов'язати з дофіновським горизонтом (похованим ґрунтом) схеми Векліча. У такому разі час формування культурного шару пам'ятки слід зарахувати до ранньопричорноморського горизонту $р\check{c}_1$, дещо пізнішого 22 тис. років ВР.

Ворона-3. Це одна з небагатьох пам'яток Дніпровського Надпоріжжя, на яких було отримано й вивчено геологічні розрізи. Стратиграфія цього двохарового поселення, яке було досліджено Д.Ю. Нужним та О.В. Бодянським, дає важливі матеріали для вирішення поставленої нами проблеми.

1. Шар чорнозему (гл. 0—0,7 м.).

2. Світло-жовтий яскравий лесуватий суглинок товщиною близько 1,2 м (гл. 0,7—1,9 м).

3. Сіро-брунатний суглинок, сизуватий у нижній частині (гл. 1,9—2,8 м).

4. Потужний похований ґрунт (дофіновський) темно-червоного кольору з дрібними марганцевими стяжіннями, поверхню якого побито глибокими (до 1,5—1,7 м) розколинами. Простежений до глибини 4,3 м.

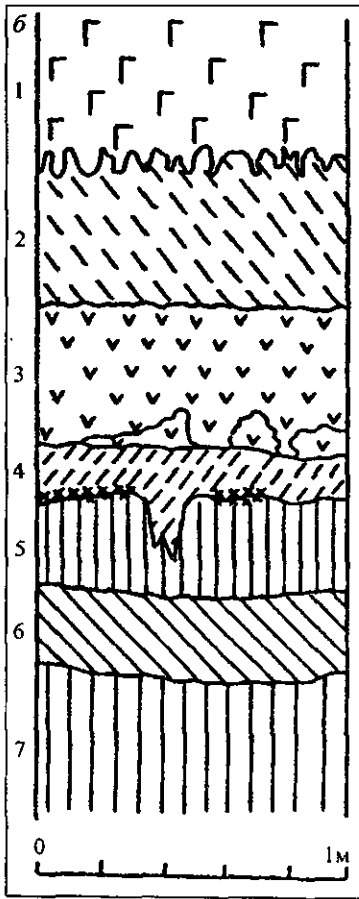

Рис. 6. Ями. Стратиграфічний розріз

шина, які виділили в Амвросіївці два причорноморські підгоризонти (рис. 5):
 верхній $р\check{c}_3$ — сірувато-бурий крихкий середній суглинок, перехід до низу поступовий (гл. 0,5—0,6 м);

нижній $р\check{c}_2$ — сірувато-бурий суглинок щільний, грудкуватий, по всьому профілю містить багато білозірки і крихких конкрецій (2 см). Можливо, ґрунтові відклади істотно перероблені сучасним ґрунтоутворенням. Перехід до низу різкий; глибина 0,6—1,0 м) (рис. 5, б) ²⁴.

За даними В.М. Євсеева, більша частина знахідок на стоянці залягала (у траншеї 1) на глибині 47—115 см у горішній частині лесуватого суглинку ²⁵. П.Й. Борисковський вважав, що «завислий» культурний шар поселення був дуже сильно розмитий, а рівень його початкового залягання слід шукати в найнижчій частині чорнозему й у верхній частині суглинку на глибині 0,35—0,55 м ²⁶.

М.Ф. Веклич і Ж.М. Матвіїшина зіставили культурні шари кістковища та стоянки з «ранньосередньопричорноморськими» підгоризонтами ($р\check{c}_1$ — $р\check{c}_2$) і датували їх формування відрізком часу від 20 до 16 тис. років ВР. Від себе особисто О.О. Кротова додала, що спочатку «возможно, культурный слой залегал в нижнем горизонте суглинка, то есть в погребенной почве» ²⁷. На нашу думку, такий висновок суперечить вищенаведеним даним із хронології й літології комплексу (рис. 5), а стратиграфія Амвросіївки має свої особливості через розміщення стоянки на плато, де мали місце значно інтенсивніші процеси змиву. Зауважимо, що з поглядом М.Ф. Веклича і Ж.М. Матвіїшиної ще раніше не погодилася Н.П. Герасименко. Вона провела детальний порівняльний аналіз стратиграфічних розрізів на місці стоянки та кістковища і не бачить достатніх підстав для розчленування визначеного там причорноморського горизонту на підгоризонти $р\check{c}_2$ і $р\check{c}_3$. За її даними, він репрезентований на Амвросіївці пога-

Верхній культурний шар залягав у горішній частині горизонту 3 на глибині 2,04—2,47 м. Нижній шар чітко простежувався у верхній частині горизонту 4 (рис. 4) ²⁰.

На цій пам'ятці наявні нижній шар, який можна впевнено датувати кінцем дофіновського горизонту Веклича (30—22 тис. років ВР) ²¹, тобто вже раннім етапом, і шар середнього етапу пізнього палеоліту, датований ранньо-причорноморським підгоризонтом. Останній можна зіставити з часом існування Великої Акаржі та Анетівки II (порівн.: рис. 1; 2, б і 4). Ще одне спостереження щодо Ворони-3 — дуже перебільшена товщина дофіновського похованого ґрунту (понад 1,6 м). Не виключено, що цей ґрунт був відкладений безпосередньо на істотно більш ранні червоно-бурі неогенові глини (eN_2^3 — N_{2p}), які зафіксовано, наприклад, на Великій Акаржі (горизонт 5) ²².

Амвросіївка. Амвросіївський комплекс не лише добре датований, а й вивчений геологами. Для амвросіївського кістковища є 9 ізотопних дат в інтервалі від 15,25 до 21,5 тис. років ВР. Останніми роками стала відома серія з 5 дат, які було отримано в Оксфордській радіовуглецевій лабораторії. Вони дуже надійно датують пам'ятку у вузьких межах від 18,22 до 18,86 тис. років ВР ²³. Оскільки синхронність кістковища і стоянки не викликає жодних сумнівів, до того самого часу слід зарахувати й культурний шар амвросіївського поселення, розташованого лише на відстані 200 м від кістковища. Геологію стоянки в 1979 р. вивчали М.Ф. Веклич і Ж.М. Матвії-

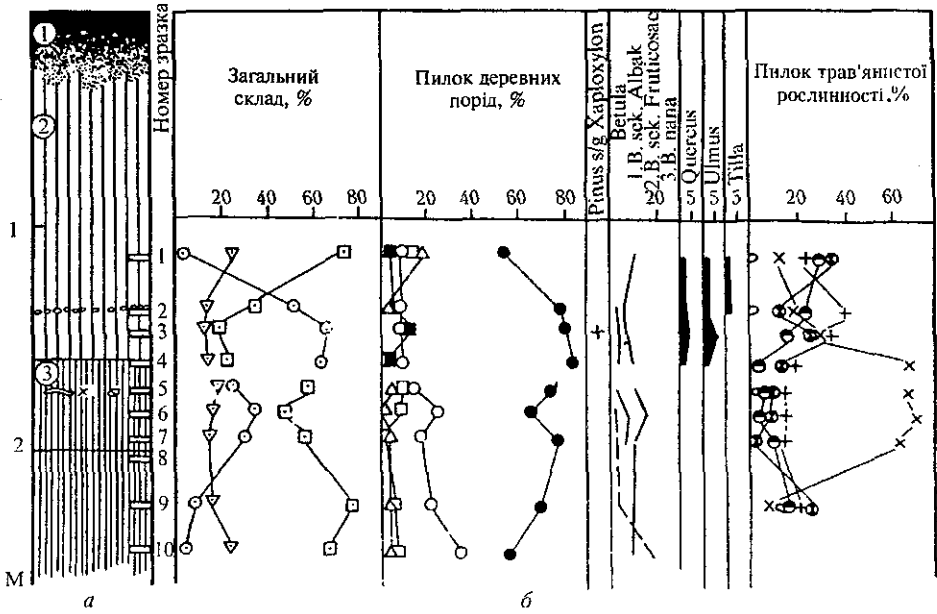

Рис. 7. Муралівка. Літологічний розріз 1983 р. (а) і спорово-пилкова діаграма (б)

но, дуже невиразний і має товщину лише 0,1—0,4 м. Крім того, за палінологічним аналізом Н.П. Герасименко зразків, відібраних у шурфі на дні балки Казенної, рослинність району характерна для «різко континентального й холодного» причорноморського часу²⁸ і в загальних рисах може бути зіставлена з рослинністю максимуму зледеніння біля Акаржі та Анетівки II. На жаль, для уточнення датування Амросіївки цей аналіз підстав не дає.

Таким чином, поки що на основі ізотопних дат Амвросіївку можна зіставити з Анетівкою II та Великою Акаржою; її культурні шари, скоріше за все, залягали спочатку у верхній частині ранньопричорноморського підгоризонту рс₁.

Ями. Інтерпретація складної літології цього поселення, розташованого в басейні р. Сіверський Донець, є досить суперечливою. Геологію Ям вивчала Н.О. Сіренко, яка навела такі дані.

1. Чорнозем сучасний. Товщина 0,5 м.
2. Суглинок бурувато-палевий, легкий. Верхня межа нечітка. Товщина 0,5 м.
3. Суглинок бурувато-коричневий, щільний. Товщина 0,5 м.
4. Суглинок жовто-палевий із сизуватим відтінком, легкий, трохи піскуватий. Товщина 0,2 м.
5. Сулинок темний бурувато-коричневий, важкий, щільний, стовпчастої структури. Товщина 0,3 м.
6. Суглинок жовтувато-бурий з марганцевими пунктаціями та карбонатними включеннями. Товщина 0,3 м.
7. Суглинок темний бурувато-коричневий з марганцевими пунктаціями. Простежена товщина 0,3 м.

Шари 5 і 7 трактують як світу ґрунтів дофінівського горизонту, між якими наявний тонкий прошарок лесуватого сулинка. Культурний шар залягав у найнижчій частині горизонту 4, трохи вище верхнього похованого ґрунту (рис. 6). О.О. Кротова цілком вірно датувала пам'ятку часом, дещо пізнішим 22 тис. років, але в загальній таблиці чомусь зарахувала його до раннього етапу пізнього палеоліту²⁹. На нашу думку, в цьому випадку маємо лише чітку нижню межу для датування Ям, а сама дата може бути більш пізньою, у межах 20—18 тис. років ВР, хоч і не виходити за межі дат ранньопричорноморського підгоризонту рс₁. На користь цього висновку свідчить той факт, що вся поверхня горизонту 5 Ям була зруйнована мерзлотними клинами глибиною до 25 см. Вони були заповнені лесом з археологічними знахідками, а їх утворення можуть належати періоду максимуму зледеніння (рис. 6).

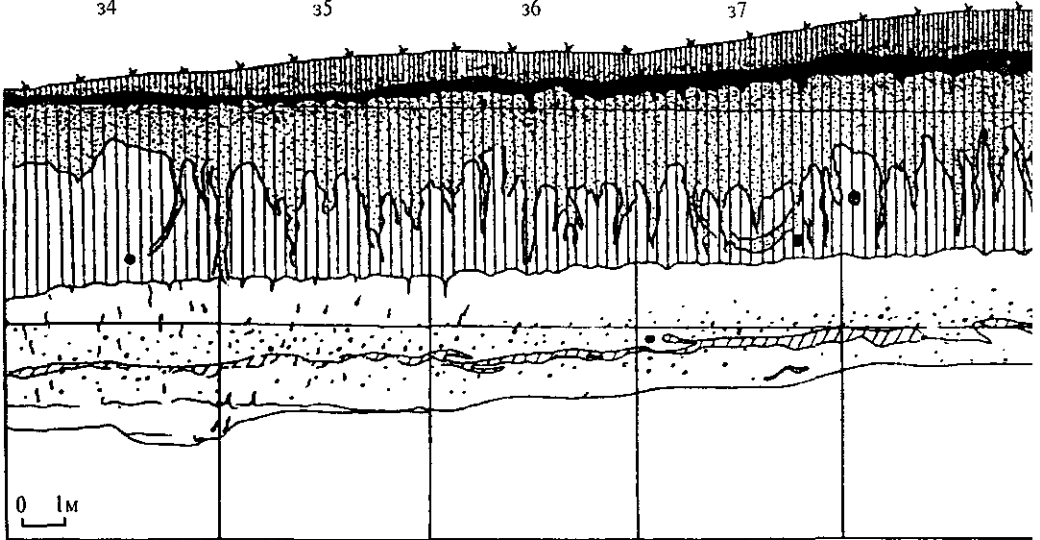

Рис. 8. Золотівка I. Розріз південної стінки розкопу 1976 р.: I — місце взяття зразка; II — лінза

Муралівка. Ще одне поселення зони степів, розташоване у Північному Приазов'ї, датовано двома ізотопними датами — 19,63 і 18,78 тис. років ВР³⁰. О.О. Спиридонова навела таку літологію пам'ятки.

1. Сучасний чорноземний ґрунт (гл. 0,0—0,3 м).
2. Суглинок лесуватий, палево-бурого кольору (гл. 0,3—1,6 м).
3. Суглинок бурувато-коричневий, пористий — похований ґрунт (гл. 1,6—1,8 м).
4. Суглинок лесуватий, коричнево-бурий (прокопаний до глибини 2,5 м).

Культурний шар залягав у горизонті 3, ближче до його верхньої частини. О.О. Спиридонова провела тут і палінологічні дослідження. Вона вважає, що похований ґрунт сформувався під час короткочасного потепління (тюрсак — ?) близько 21 тис. років ВР на так званій вепсовській стадії пізньовалдайського зледеніння. Імовірно, загалом цю стадію треба датувати у межах від 23,5 до 17,0 тис. років ВР, що доволі чітко співвідноситься з ранньопричорноморським підгоризонтом рс₁. Протягом зазначеного періоду на нижньому й середньому Доні були розповсюджені відкриті ландшафти, сформовані різнотравно-злаковими видами, а також полином і маревими. В епізоди потеплень лісові ділянки частково відновлялися по берегах річкових долин. Саме така ситуація зафіксована для часу існування Муралівки, у паліносpectрах якої простежено панування сосни (рис. 7). Виходячи із викладеного О.О. Спиридонова вважає ізотопні дати пам'ятки явно омолодженими³¹. Поки що залишимо цей висновок без коментарів.

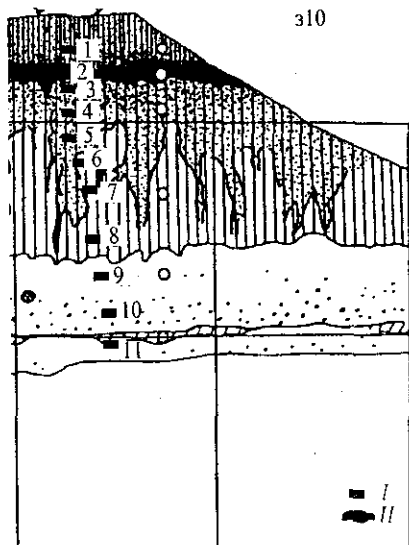
Золотівка I. Розглянемо дані з геології та палінології поселення Золотівка I на нижньому Доні, для якого отримано ізотопні дати 17,4 і 13,6 тис. років ВР³². Н.Д. Праслов та В.Є. Щелинський навели такий літологічний розріз.

1. Сучасний чорноземний ґрунт. Супісок темно-сірий, майже чорний. Перехід до наступного літологічного шару чіткий, але дуже нерівний, оскільки гумусований супісок заповнює глибокі тріщини. Товщина 0,5—1,0 м.

2. Супісок коричнево-жовтого кольору, доволі крихкий. Перехід до нижчого шару чіткий, трохи нерівний. Ближче до низу трапляються карбонатні стяжіння. Товщина 0,6 м.

3. Суглинок лесуватий світло-коричневий, білуватий, пористий, із карбонатними стяжіннями та тонкими прошарками (білозірка), із лінзами та прошарками супіску. Товщина 0,6—0,7 м.

Культурний шар залягає ближче до низу горизонту 3 на глибині близько 2 м від поверхні. За даними палеоботаніка О.С. Малясової, у спектрах палінологічної зони I, яка відповідає рівню залягання шару (рис. 8), домінує пилок трав'янистої рослинності (60—80 %), переважно маревих, полину та складноквітко-

культурного шару

тиме до 4 тис. років. Тому спробуємо проаналізувати викладені факти.

Отже, порівняння літології Великої Акаржі, Анетівки I і II та інших пам'яток зі стратиграфією Золотівки I дає змогу дійти висновку, що горизонт 3 Золотівки I можна зі значною долею імовірності зіставити з ранньопричорноморським підгоризонтом. У такому разі дата Золотівки дійсно може наблизитися до 20—21 тис. років BP, тобто до дати О.О. Спиридонової для Муралівки. На перший погляд, такий висновок є цілком логічним, але не можна не помітити, що йому суперечить літологія самої Муралівки. Справа у тім, що похований ґрунт цієї стоянки (горизонт 3) у разі датування культурного шару часом, близьким до 21 тис. років BP, не може бути дофіновським (тоді дата дещо омолоджена), але не може бути і середньопричорноморським (р_{с2}), оскільки тоді ця дата буде занадто великою.

Усе ж таки зазначені автори схиляються до датування обох поселень ранньопричорноморським часом, але з одним уточненням — горизонт 3 Муралівки взагалі не є похованим ґрунтом. До речі, такий висновок добре співвідноситься з датою Анетівки I і нижнього шару Сагайдака I. в інвентарі яких, також як в Муралівці і Золотівці I, наявні характерні мікрівістря типу «дюфур».

Крім того, потепління, яке О.О. Спиридонова вважає характерним для часу існування Муралівки, за даними палінології навряд чи було значно суттєвішим, ніж потепління, зафіксоване на Золотівці I, яке в цілому відповідає ранньому етапу пізньовалдайського похолодання. Як приклад можна навести характеристику паліноспектрів горизонту 3 Великої Акаржі.

Підбиваючи підсумки викладеного, можна констатувати, що Велика Акаржа синхронна до двох поселень зони азово-причорноморських степів — Анетівки II і Амвросіївки, ізотопні дати яких дають змогу надійно датувати всі три стоянки в межах 19 тис. BP (17-м тисячоліттям до н. е.). Крім того, проаналізовані нами геологічні, стратиграфічні й палінологічні матеріали дозволяють поставити питання про поділ ранньопричорноморського підгоризонту Веклича на два рівні. Перший з них збігається з початковою фазою валдайського зледеніння і датований 22—21 тис. BP (нижній шар Сагайдака I, Анетівка I, Золотівка I, Муралівка). Другий рівень необхідно зіставити з максимальною фазою зледеніння і датувати 20—19 тис. BP (Велика Акаржа, Амвросіївка, Анетівка II, верхній шар Ворони-3 і, можливо, Ями). Підкреслимо, що в розрізах більшості описаних пам'яток ці рівні мають досить виразну літологію, відрізняючись один від одного кольором та структурою лесуватих суглинків. Логічно припустити існування ще одного, третього, рівня, пов'язаного із заключною фазою валдайського зледеніння і датованого від 18 до 17—16,5 тис. років BP (до початку інтер-

вих. У невеликій кількості є пилок злаків, гвоздичних, гречкових і хвойнику. Серед пилку дерев переважає пилок сосни (80%), у деяких зразках виявлено окремі спори ялини, в'язу й ліщини³³. Дослідники вірно помітили, що рослинність часів існування Золотівки I, як, до речі, і Муралівки, не відповідає флорі максимуму пізньовалдайського зледеніння, зафіксованій паліносpekтрами Великої Акаржі й Анетівки II. У цілому її можна визначити як перигляціальну, хоча кліматичні умови були суттєво м'якшими й теплішими. Н.Д. Праслов і В.Є. Щелинський не знайшли іншого виходу, як датувати Золотівку I часом, «уже после максимума последнего оледенения»³⁴.

Зауважимо, що за такого вирішення проблеми запропоноване авторами датування явно суперечить висновку Н.Д. Праслова і М.О. Іванової щодо однокультурності Золотівки I і Муралівки³⁵. Більше того, якщо врахувати точку зору О.О. Спиридонової, хронологічний розрив між зазначеними пам'ятками становитиме до 4 тис. років.

стадіалу ласко), але поки що ми не можемо назвати степові поселення, які були б надійно датовані тим часом.

Зауважимо, що для пам'яток першого й другого рівнів середнього етапу пізнього палеоліту азово-причорноморських степів притаманні й певні техніко-морфологічні особливості кам'яних індустрій. Так, до першого рівня належать кам'яні індустрії, для яких тою чи іншою мірою характерні оріньякоїдні риси — уже згадані мікрівістря типу «дюфур» та (або) різномісні скребачки високої форми і нуклеподібні знаряддя за майже повної відсутності типових граветтоїдних вістер із затупленим краєм. Для виробів із вторинною обробкою пам'яток другого рівня, навпаки, найбільш характерним є переважання граветтоїдного мікроінвентарю, хоч у невеликій кількості наявні й оріньякоїдні форми³⁶.

На закінчення зазначимо, що геологічні, палеоботанічні й археологічні матеріали, наведені у статті, та створена на цій комплексній основі періодизація показують, що принаймні для періоду від 30 до 10 тис. років (дофіновський горизонт та причорноморський горизонт з підгоризонтами) стратиграфічна схема лесової формації, запропонована свого часу видатним українським геологом Максимом Федоровичем Векличем, є вірною і цілком придатною не лише для геологічних, а й для палеогеографічних та історичних реконструкцій.

¹ *Петрунь В.Ф.* Заключение о результатах геологической рекогносцировки окрестностей раскопа 1991 г. позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа и визуального изучения последнего // *Сапожников И.В.* Отчет о работе Буго-Днестровской новостроечной экспедиции ИА АН Украины в 1991 г. — Одесса, 1992 / Архив ИА НАНУ. — 91/3-4. — С. 52—63. — (прил. 2); Попередню інформацію див.: *Медяник С.И., Сапожников И.В.* Палеогеографические условия позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа // Изв. АН Республики Молдова. Биол. и хим. науки. — 1992. — № 3. — С. 66—69. Автор широк дякує В.Ф. Петруню та С.І. Медянику за плідну співпрацю під час дослідження Великої Акаржі.

² *Медяник С.И., Сапожников И.В.* Указ. соч. — С. 66—69; *Сапожников И.В.* Палеолит степей Нижнего Приднестровья. — Одесса, 1994. — Ч. 1. Памятники нижнего и раннего этапа позднего палеолита. — С. 66—67; *Сапожников И.В.* Локальный хозяйственно-бытовой комплекс на позднепалеолитической стоянке Большая Аккаржа // Археол. вести. — 1994. — № 3. — С. 38—47; *Сапожников И.В.* Причерноморские степи в позднем палеолите: природнохозяйственная и культурная специфика // *Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В.* Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. — Одесса; СПб., 1995. — С. 149—176; та ін.

³ *Kohen V., Otte M.* Some Chronological Problems of the Upper Paleolithic Azov-Pontic Area in Light of New Radiocarbon Data from Crimea // PE. — 1996. — 9. — P. 367.

⁴ *Оленковський М.П.* Палеоліт та мезоліт Присивашся. Проблеми епігравету України. — Херсон, 2000. — С. 143—150. Цей автор спромігся охарактеризувати акаржанську археологічну культуру, не згадавши жодної роботи авторів розкопок Великої Акаржі.

⁵ *Медяник С.И., Сапожников И.В.* Указ. соч. — С. 68—69.

⁶ *Сапожников И.В.* Причерноморские степи... — С. 156—159, 174.

⁷ *Веклич М.Ф.* Палеозтапність і стратотипи почвенных формацій верхнього кайнозою. — К., 1982. — С. 49, 61, 190—191; Табл. 5.

⁸ *Кинд Н.В.* Геохронология позднего антропогена по изотопным данным. — М., 1974. — Рис. 83; Табл. 17, и др.

⁹ *Праслов Н.Д.* Геологические и палеогеографические рамки палеолита. Развитие природной среды на территории СССР и проблемы хронологии и периодизации палеолита // Палеолит СССР. — М., 1984. — Рис. 4, 5; 7, В.

¹⁰ *Рогачев А.Н., Аникович М.В.* Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. — М., 1984. — С. 165 и др.

¹¹ Як бачимо, верхня межа ранньопричорноморського підгоризонту датована краще, ніж нижня. Автор розділяє погляд М.Ф. Веклича (Указ. соч. — С. 49), який вважає, що нижню межу причорноморського горизонту навряд чи слід визначати раніше 22 тис. років ВР.

¹² *Синицын А.А., Праслов Н.Д., Свеженцев Ю.С., Сулержицкий Л.Д.* Радиоуглеродная хронология верхнего палеолита Восточной Европы // Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии: Проблемы и перспективы. — СПб., 1997. — С. 58.

¹³ *Станко В.Н., Смольянинова С.П., Иванов Г.И.* Раскопки палеолитических стоянок Анетовка I и II на Среднем Буге // Древности Северо-Западного Причерноморья. — Киев: 1981. — С. 13; Рис. 6.

¹⁴ Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Ане-товка II. — Киев, 1989. — С. 11; Рис. 4.

¹⁵ Арап Р.Я., Станко В.Н., Старкин А.В. Природная среда и развитие хозяйства поздне-палеолитического человека в бассейне реки Южный Буг // Четвертичный период: методы ис-следования, стратиграфия и экология: Тез. докл. конф. — Т. 1. — Tallinn, 1990. — С. 13—15.

¹⁶ Симицын А.А. и др. Указ. соч. — С. 58.

¹⁷ Станко В.Н., Григорьева Г.В. Исследование памятников каменного века на р. Ингуле // Древности Поингуля. — Киев, 1977. — С. 38—39.

¹⁸ Станко В.Н., Смольянинова С.П., Иванов Г.И. Указ. соч. — Киев, 1981. — С. 7—8; Рис. 4.

¹⁹ Див.: Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В. Хозяйство и культура на-селения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. — Одесса; СПб., 1995. — С. 17, 32—33.

²⁰ Нущний Д.Ю. Пізньопалеолітична стація Ворона-3 на Дніпрових порогах та її місце серед оріньякських пам'яток Східної Європи // Археол. альманах. — 1994. — № 3. — С. 205—206; Рис. 1.

²¹ Веклич М.Ф. Указ. соч. — С. 49; Табл. 5.

²² До речі, реконструкція аналогічної ситуації можлива і на Великій Акаржі, оскільки С.І. Медяник, яка виділила в глинах горизонту 5 пилок лісостепових рослин, схильється до його визначення як похованого ґрунту: Медяник С.И., Сапожников И.В. Указ. соч. — С. 68.

²³ Симицын А.А. и др. Указ. соч. — С. 55—56.

²⁴ Кротова А.А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памят-ников Юго-Востока Украины // Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники ка-менного века Левобережной Украины. — Киев, 1986. — С. 42; Рис. 21.

²⁵ Савесев В.М. Палеолітична стоянка Амвросіївка (попередній звіт про розкопки 1935 р.) // Палеоліт і неоліт України. — К., 1949. — Т. 1, вип. 5. — С. 269.

²⁶ Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. — 1953. — № 40. — С. 353—354.

²⁷ Кротова А.А. Указ. соч. — С. 43, 62.

²⁸ Герасименко Н.П. Реконструкція природного середовища давньої людини на стоянці Амвросіївка // Археол. альманах. — 1994. — № 3. — С. 261—266.

²⁹ Кротова А.А. Указ. соч. — С. 12—13, 62; Табл. 7.

³⁰ Симицын А.А. и др. Указ. соч. — С. 58.

³¹ Спиридонова Е.А. Эволюция растительного покрова бассейна Дона в верхнем плей-стоцене — голоцене. — М., 1991. — С. 127—131, 190; Рис. 23—25, 36.

³² Симицын А.А. и др. Указ. соч. — С. 58.

³³ Праслов Н.Д., Иванова М.А., Малясова Е.С. Золотовка I — поселение охотников на зубров на Нижнем Дону // БКИЧП. — 1980. — № 50. — С. 171, 173; Праслов Н.Д., Щелин-ский В.Е. Верхнепалеолитическое поселение Золотовка I на Нижнем Дону: археологическое исследование структуры жилого пространства. — СПб., 1996. — С. 8—9; Рис. 5.

³⁴ Там же. — С. 9.

³⁵ Праслов Н.Д., Иванова М.А., Малясова Е.С. Указ. соч. — С. 180.

³⁶ Сапожников И.В. Причерноморские степи... — С. 172—176; Зализняк Л.Л. Етнокуль-турні процеси у пізньому палеоліті та проблема епігравету // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 4—11; та ін.

Одержано 01.03.2002

И.В. Сапожников

БОЛЬШАЯ АККАРЖА И ПЕРИОДИЗАЦИЯ ПАМЯТНИКОВ СРЕДНЕГО ЭТАПА ПОЗДНЕГО ПАЛЕОЛИТА АЗОВО-ПРИЧЕРНОМОРСКИХ СТЕПЕЙ

В статье рассмотрены проблемы датирования наиболее значимых памятников среднего этапа позднего палеолита зоны степей Северного Причерноморья и Приазовья, которые в целом соотносятся с раннепричерноморским подгоризонтом (р_с) причерноморского горизонта лес-совой формации Украины, на базе детального анализа геологических и палинологических материалов, а также существующих изотопных дат. Предложена уточненная и обоснованная периодизация данного этапа, разработанная на базе стратиграфической схемы Веклича.

Автор предложил разделить раннепричерноморский подгоризонт на два уровня. Пер-вый из них совпадает с начальной фазой валдайского оледенения и датируется 22—21 тыся-челетиями до наших дней (нижний слой Сагайдака I, Анеговка I, Золотовка I, Мураловка). Второй уровень сопоставлен с максимальной фазой оледенения и датируется 20—19 тыся-

четлетиями ВР (Большая Аккаржа, Амвросиевка, Анетовка II, верхний слой Вороны-3 и, возможно, Ямы). Допускается существование еще одного, третьего, уровня, который может быть связан с заключительной фазой последнего оледенения и датироваться от 18 до 17—16,5 тыс. лет ВР.

I.V. Sapozhnikov

BOLSHAYA AKKARZHA AND PERIODISATION OF SITES OF THE MIDDLE STAGE OF THE LATE PALEOLITHIC OF THE AZOV-BLACK SEA STEPPES

The problems of dating the most significant sites of the middle stage of the late Paleolithic of the steppe Black Sea and Azov areas are considered in the article. These sites correlate with the early Black Sea subhorizon (pč) of the Black Sea horizon of the loess formation of Ukraine, based on the detailed analysis of geological and palinological materials and also on the existing radioactive isotope dating. The improved and grounded periodization of this phase, worked out on the basis of M.F. Veklich's stratigraphic scheme has been suggested here.

The author proposed to divide the Early Black Sea horizon into two levels. The first one coincides with the starting phase of Valdaj glacial and is dated to the 22nd — 21st millennia BP (the lower layer of Sagaidak I, Anetovka I, Zolotovka I, Muralovka). The second level correlates with the maximal phase of glacial and is dated to the 20th — 19th millennia BP (Bolshaya Akkarzha, Amvrosievka, Anetovka II, the upper layer of Voroni 3, and perhaps Jamy). The author also assumes the existence of another, the third level which may be connected with the final phase of the last glacial and may be dated from 18 up to 17—16.5 thousand years ago.

С. А. Коваленко

О СТРУКТУРЕ И ДИНАМИКЕ ИМПОРТА ПОЗДНЕЭЛЛИНИСТИЧЕСКОЙ РЕЛЬЕФНОЙ КЕРАМИКИ В СЕВЕРНОЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

В статье рассмотрено развитие импорта позднеэллинистической рельефной керамики в Северное Причерноморье в III—I вв. до н. э.

Лаковая рельефная керамика конца III—I вв. до н. э., изготовленная с помощью техники штамповки (прежде всего, так называемые мегарские чаши, а также кратеры, пелики, закрытые сосуды, светильники с рельефными украшениями, кубки с накладными рельефами), представляет собой материал, составляющий достаточно заметную и очень интересную часть находок при раскопках античных городов Северного Причерноморья. Ценность этого материала определяется возможностью с его помощью, с одной стороны, надежно датировать стратиграфические слои и строительные комплексы исследуемых памятников, с другой — судить о существовании и направлениях их торговых связей в эпоху позднего эллинизма.

В отечественной историографии большое внимание уделялось характеристике комплексов рельефной керамики прежде всего из боспорских городов — Пантикапея¹, Мирмекия², Танаиса³, Кеп⁴. Вместе с тем явно недостаточно освещены находки рельефных сосудов в Фанагории⁵, Порфмии, Тирнтаке.

Очень слабо разработаны археологические материалы такого рода из других областей Северного Причерноморья. Практически не изучена рельефная керамика из Херсонеса, Керкинитиды, скифских памятников Северо-Западно-